

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 01.03.2021
Makale Kabul Tarihi:10.03.2022

ANTİK ÇAĞIN GÖRKEMLİ MEDENİYETİ: AHAMENİŞ İMPARATORLUĞU GLORIOUS CIVILIZATION OF ANTIQUITY: ACHAEMENID EMPIRE

İbrahim Halil MENEK¹

ÖZ

Bu çalışmada, Pers fatihi Büyük Kyros tarafından kurulan ve M.Ö. 550-M.Ö. 330 yılları arasında İran platosunda hüküm süren Ahameniş (Pers) İmparatorluğu'nun incelemesi yapılmaktadır. Kyros ve haleflerinin uyguladıkları iktisadi, idari ve dinsel politikalar ile antik çağın görkemli imparatorluğu olarak isimlendirilmeyi hak eden kadim bir medeniyet inşa ettiği ve ardıllarını birçok açıdan etkilediği değerlendirildiği için böyle bir çalışmanın kaleme alınması düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, öncelikle Ahameniş öncesi Ön Asya'da var olan dengelere temas edilecek ardından ise imparatorluğun kuruluşu, fetihleri, ekonomik ve idari sistemi ile dinsel yapısı ve özgürlükçü politikaları incelenecektir. Çalışmada, Ahameniş fetihlerinin Zerdüştlüğün coşku ve tetiklemesinden güç aldığı değerlendirildiği için Zerdüştlüğün ilk inanç döneminde Ahameniş imparatorluk yapılanmasının kuruluş ve gelişmesine sağladığı katkılara da temas edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İmparatorluk, Ahameniş İmparatorluğu, Büyük Kyros, İran Platosu.

ABSTRACT

This study examines the Achaemenid (Persian) Empire, which was established by the Persian conqueror Cyros the Great, and ruled on the Iranian plateau between H.E. 550-H.E. 330. The idea of writing such a work has emerged because Cyros and his successors with their economic, administrative and religious policies, built an ancient civilization that deserved to be called The Glorious Empire of antiquity and affected its successors in many ways. In this context, first of all, the balances that existed in pre-Achaemenid Asia will be reviewed, and then the establishment of the Empire, its conquests, economic and administrative system, religious structure and libertarian policies will be examined. The study also mentions the contributions of Zoroastrianism to the establishment and development of the Achaemenid Imperial Structure during the first period of faith, as it is evaluated that the Achaemenid conquests were strengthened by the enthusiasm and trigger of Zoroastrianism.

Key Words: Empire, Achaemenid Empire, Cyros, Iranian Plateau

---

¹ Dr., Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, ORCID: 0000-0002-6339-4161

1. GİRİŞ

Büyük Pers fatihi Kyros'un önderliğinde kurulan Ahameniş (Pers) İmparatorluğu, kendine münhasır ilişkiler çerçevesinde kan bağına dayalı ve kabileler halinde örgütlenmiş bir topluluğun, fetihler neticesinde nasıl görkemli bir imparatorluk haline dönüştüğünün tarihteki dikkate değer örneklerinden birisini teşkil etmektedir. Kurduğu ekonomik ve siyasal sistemin yansırı uyguladığı özgürlükçü politikalarla da birçok yeniliğin kapısını aralayan Ahamenişler, yüzlerce yıl sonra Birleşik Devletlerin kurucularına dahi ilham kaynağı olmuştur.

Antik Yunan polisleri ile Ahameniş İmparatorluğu arasında çok sayıda akademik çalışmaya ve filmlere konu olan Marathon Savaşı ve Persler ile Yunanlılar arasında meydana gelen bir dizi çekişme, uzun yıllar boyunca batı dünyasında Perslere karşı olumsuz bir bakış açısının hâkim olmasına sebep olmuştur. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şark çalışmalarının yoğunlaşması ile birlikte Ahameniş Hanedanlığının ne kadar muazzam bir imparatorluk kurduğu anlaşılmış ve bu imparatorluk özellikle batı literatüründe farklı yönleri ile çeşitli çalışmalara konu olmuştur (Wiesehöfer, 1996).

Genel bir tanım yapılacak olursa; kültürel, etnik, ekonomik ve toplumsal açılardan farklılık arz eden ve çeşitli halkları tek bir çatı altında birleştiren büyük politik yapılanma olarak tanımlanabilecek olan imparatorluk, siyasal bir gerçeklik olarak tarihe damga vurmuş çok sayıda medeniyeti tanımlamak için kullanılmaktadır (Howe, 2002). İmparatorluklar tarihsel sürecin önemli dönemlerinde farklı mekân ve zamanlarda var olmuş, binlerce yıl boyunca üzerlerinde çeşitli tartışmalar yapılmıştır. Günümüzde modası geçmiş bir kavram gibi gözükmeye karşılık, döngüsel denilebilecek bir şekilde imparatorluk kavramı ve imparatorluklar, tekrar tekrar gündeme gelmekte ve üzerlerinde çeşitli tartışmalar yapılmaya devam edilmektedir.

Ahameniş İmparatorluğu da Yakın Doğu'daki üç bin yıllık medeniyet birikiminin ve iki bin yıl süren imparatorluk inşa etme çabalarının doruk noktası olarak tanımlanmaktadır. Bu özelliğinden dolayı, dünya tarihinde bir dönüm noktası ve fethettiği coğrafyalarda uzun yıllardır var olan birikimleri bünyesinde birleştiren bir imparatorluk yapılanması olarak kabul edilmektedir. Daha önce farklı grupları bünyesinde barındıran imparatorluk benzeri medeniyetler hüküm sürmüştür ancak insani ve toplumsal ilişkileri organize etme çabası açısından Ahamenişler oldukça yenilikçidir (Eilers, 1974).

Bir devlet ya da topluluk, çoğu kez fetihler neticesinde imparatorluk vasfına bürünür ve merkezi iradenin yerel halklar üzerindeki *siyasi, ekonomik ve askeri üstünlüğü ile devam ettirir. Nitekim Doyle da imparatorlukları; fetihle kurulan ve egemen bir merkez ile yerel idareler arasında gerçekleşen etkileşimler bütününi ifade eden bir birim* olarak tanımlamaktadır (Doyle, 1986).

Tarihsel süreçte hüküm sürmüş kimi imparatorlukların kendisinden sonraki siyasal sistemler üzerindeki etkileri sınırlı bir şekilde gerçekleşmişken kimi imparatorluklar, varlık gösterdiği dönemin çok ötesinde ulaşmış, kuruluşu, fetihleri, yükselmesi ve çöküşü ile insanların ve halkların birbirileri ile olan ilişkilerini derinden etkilemiş, siyasal, ekonomik ve idari sistemleri ile günümüzde dahi uzanan etkilerde bulunmuştur. Bu sebeple Motly'nin ifadesi ile *imparatorluk, tarihsel bir gerçeklik, kavramsal bir kategori ve analitik bir araçtır* (Motly, 2001) ve günümüzde eski ihtişamı kaybetmiş olmasına karşılık literatürü ve gündemi işgal etmeye devam etmektedir.

Bu düşünceler çerçevesinde incelenen Ahameniş (Pers) İmparatorluğu, yukarıda da belirtildiği üzere gerek idari-ekonomik sistemi ile gerekse tahrip olmuş, çalınmış ve henüz tercümesi yapılamamış binlerce kil tabletleri ile aydınlatılması gereken birçok yöne sahiptir ve çeşitli açılardan gizemini korumaya devam etmektedir. Afganistan ulusal müzesi tarafından kaydı yapılan, 150.000 civarındaki antik Kandahar'da bulunan Ahameniş dönemi tarihi eserlerinin, (büyük çoğunluğu idari bilgiler içeren kil tabletler) %70'nin çalındığını ya da yok olduğu belirtilmektedir (Dupree, 1996). Bu rakamın Ahameniş tabletlerinin çok küçük bir kısmını içerdiği düşünüldüğünde bu kadim imparatorlukla ilgili açığa çıkarılması gereken ne kadar çok bilginin olduğu anlaşılacaktır.

1. Ahameniş Öncesi Ön Asya

Genel kanı olarak, tarihsel anlamda elde edilen vurgulara dayalı bir biçimde, bir devlet politikası olarak geliştirdiği idari, ekonomik ve kültürel sisteme dayalı, sosyolojik açıdan özgürlükçü ve çokkültürlü bir yapı arz eden ilk siyasal sistem, M.Ö. altıncı yüzyılda İran Platosunda yeni bir yönetim tarzı oluşturan Ahameniş (Pers) İmparatorluğu olarak kabul edilmektedir (Waters, 2014).

Bu anlamda, Ahamenişlerden önce tarihe damga vuracak ve toleransa dayalı özgürlükçü bir sistemi her anlamıyla sağlamış olan bir yönetim modelinin ortaya çıkmadığı düşünülmektedir. Bu dönemlerdeki temaslarda genel olarak hâkim bir gücün diğer topluluklar üzerinde baskın bir tavır alması şeklinde gerçekleşmiştir. Bu şekilde genel olarak baskıya dayalı

siyasal sistemler hüküm sürmüş ve hoşgörüyü bir devlet politikası olarak benimseyen bir devlet mekanizması ortaya çıkmamıştır (Foster, 2016).

Mezopotamya ve Anadolu'nun geleneksel yaşamı, binlerce yıl boyunca bu bölgeye gelen halkların birikimi ile şekillenmiştir ve insan ilişkileri ile toplumsal yapıyı biçimlendiren ortak kültür çok kadim bir geçmişe sahiptir. Bu çeşitlilik o kadar yoğundur ki etnik yapının ortaya konulması, bazen kültürel çeşitlilik ve zenginlik sebebi ile mümkün olamamıştır (Rastoder, 2016). Mezopotamya'nın doğusunda yaşayan Persler de bahsedilen zengin kültürel birikimin bir parçası oldukları için bu atmosferden fazlası ile etkilenmişlerdir. Bu durum, Perslerin uyguladığı politikaları şekillendirmede önemli bir rol üstlenmiştir. Böylece kabileler halinde örgütlenmiş bu küçük topluluk, çeşitli halkları ve hukuki, sosyal, siyasal ve idari birimi kucaklayan bir imparatorluk haline dönüşmüştür (Wiesehöfer, 1996).

Ahameniş İmparatorluğu tarih sahnesine çıkmadan önce Anadolu ve Mezopotamya'da ki gelişmeler, Yakın Doğu'nun en büyük gücü olan Asurluların 1200 yıla uzanan hakimiyetinin sonra ermesi ile bu gelişmelerin büyük oranda Med, İskit ve Babilliler tarafından yönlendirilmesini takip eden süreçte meydana gelmiştir (Kuhrt, 1995). Asurluların tarih sahnesinden çekilmesi, Babilliler ile Medlerin ileride Ahameniş İmparatorluğu'nun yayılacağı toprakların hâkimiyetini ele geçirmelerini sağlamıştır. Bu dönemde Babilliler Mezopotamya çevresinde, Medler Doğu Anadolu'dan Kızılırmak'a kadar Orta Anadolu'nun tamamında, Lidyalılar ise Kızılırmak'ın diğer yakasında hüküm sürüyordu (Daryae, 2013).

Çalışmanın Medler bölümünde de temas edileceği üzere, Babilliler ile birlikte Ön Asya'nın bir diğer hâkim gücü Medlerin ülkesinde ise sınıflara ayrılmış bir toplum yapısı görülmekteydi. Medler genel anlamda komşu halklara hükmetmeyi amaçlayan bir politika izlemişlerdi. Bu şekilde egemenlikleri altına aldıkları diğer toplumsal gruplar ile aralarında sınıf farklılıkları oluşmuş ve yönetici sınıfı oluşturan Medler ile alt sınıfı oluşturan Persler ve diğer halklar arasında keskin bir toplumsal tabakalaşma meydana gelmişti (Garthwaite, 2005).

1.1.İran Coğrafyası

Ahameniş İmparatorluğu'nun kurulduğu coğrafya esas itibariyle İran Platosu olarak isimlendirilmektedir. İran isimlendirmesi, ülkelerin çoğunda karşılaşıldığı gibi bir milletin yaşadığı coğrafi alanı nitelemek için değil, çok sayıda topluluğun var olduğu bir bölgeyi nitelemek için kullanılmıştır. Aslında İran isminin kendisi dahi arkasında çeşitlilik içeren bir anlamı saklamaktadır (Frye, 1983). Bu tabirin kullanıldığı dönemde, Aryan ırklarının yaşadığı toprakları nitelemek için kullanılan İran sözcüğü, Moğollar zamanında bir ülke ismi olarak

kullanılmaya başlanmıştır. Coğrafyanın İran olarak isimlendirilmesinin asıl sebebi, Aryan halklarının bu geniş topraklara dağılmış bir durumda bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Bir kavram olarak Aryan sözcüğü, eski pers çivi yazılarında ve kadim İran dini Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'da geçen “ryn” sözcüğünden gelmektedir. Avesta'da, Ahuramazda²dan “Aryanların Tanrısı” olarak bahsedilmesinin Aryan sözcüğünün temelini oluşturduğu konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Sözcüğün okunuşu, “ir, iyr” şeklinde olup, antik Persçe'de mekân belirtmek için sonuna eklenen “an” ile birlikte İran sözcüğü ortaya çıkmakta ve bu ifade ile üzerinde Aryanların yaşadığı topraklar kastedilmektedir. Daha sonraları ise bu geniş coğrafyayı ifade etmek için *İran Platosu* ve *İran* isimlendirmeleri kullanılmıştır (Kuhrt, 1995).

Harita 1: Günümüzde İran coğrafyası (Kaynak, Persian Studies, 1963, V. I).

Bölgeye ismini veren ve anavatanlarının Avrupa veya Hindistan olduğu düşünülen Aryan halkları, İran coğrafyasına geldikleri zaman bölgenin yerel köylüleri üzerinde hakimiyet kurmuş ve atlı arabayı kullanabilmeleri sayesinde geniş İran coğrafyasının her tarafına

²Ahuramazda: Ahemeniş (Pers) İmparatorluğu resmi dini Zerdüştlüğün, kötülük ilkesi ya da Tanrı'sı olan Ehrimen'le sürekli bir mücadele ya da savaş hali içinde olmakla birlikte, Zerdüştü iyimserliğin bir ifadesi olarak, sonunda mutlak bir zafer kazanacak olan baş tanrısı, iyilik ilkesi. Pehlevicede Ohrmazd, Modern Farsça'da Hürmüz olarak geçmektedir. Çalışma, Ahemeniş İmparatorluğu'nu kapsadığından dolayı, Ahuramazda ismi kullanılacaktır.

yayılmışlardır. Aryan halklarının zamanla yerleştiği ve yurt edindiği bu geniş coğrafyanın sınırlarını ifade etmek çok güç olsa da günümüzdeki İran sınırlarına göre çok daha geniş bir alanı kapsadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Aryan tabiri: Hint, Avrupa ve İran kavimlerinin henüz bir arada iken tanımlandıkları ön adları olup, Hindistan ve Avrupa yoluyla farklı topraklara dağılmalarından önce kullandıkları genel bir isimdi. Aryan halklarının bir bölümü Rusya yoluyla Kafkasları geçerek İran Platosuna gelmişler ve oradan da Anadolu'ya geçerek Doğu ve İç Anadolu topraklarında siyasi yapılanmalar kurmuşlardır (Ravendi, 1979). Ancak en büyük Aryan medeniyetleri kuşku götürmez bir şekilde İran coğrafyasında ortaya çıkmıştır (Garthwaite, 2005).

Aryan tabiri, Avesta'nın dışında Ahameniş dönemi arkeolojik eserlerinde de sıklıkla rastlanan bir kavram olmuştur. Dara yazıtları ve Nakş-ı Rüstem'de bulunan arkeolojik eserler üzerinde, Ahameniş hükümdarlarının boyundurukları altında tuttıkları halkları Aryan ve Aryan olmayan şeklinde tanımladıkları görülmüştür. Çünkü İran coğrafyasında Aryanlar dışında; Sami, Sind ve Turan kavimlerine mensup olan topluluklar da yaşamaktaydı. Ahamenişler de Medlerin boyunduruğundan kurtulduktan sonra, bahsettiğimiz bu kavimleri ve bunların dışında çok sayıda farklı topluluk ve halkları fetihler neticesinde kendi sancakları altında toplamış ve büyük bir imparatorluk haline gelmişlerdir. Ahamenişlerin farklılıklara dayanan özgürlükçü yapısının oluşmasına; toplumsal sistemi farklılıkların bir arada yaşaması üzerine kurulmuş olan İran coğrafyasının bir parçası olmalarının büyük katkı sağladığını rahatlıkla söyleyebiliriz (Waters, 2014).

J. Henry Breasted, Hint-Avrupa topluluklarından olan Medlerin, Persler ile beraber İran medeniyetinin iki ana kolunu oluşturduğunu belirtmektedir. Araştırmacıların büyük bir çoğunluğu tarafından, Ahamenişler'in birçok açıdan Medler'in etkisinde kaldıklarını ve Medlerin mirası üzerine bir imparatorluk inşa ettiklerinin altı çizilmektedir (Breasted, 1916). Bu sebeple, çalışma içerisinde Medler'den bahsedilmesi düşüncesi ortaya çıkmıştır.

1.2. Medler (Med Uygarlığı)

Perslerin yanı sıra Hint-Avrupa topluluklarının İran'daki bir diğer ana kolunu oluşturan Medler'in, M.Ö. 13. yüzyılda Kafkaslardan gelerek İran coğrafyasına yerleştikleri düşünülmektedir (Eadie, 1870). Medler, hayvancılıkla uğraşan bir topluluk olarak, verimli otlak ve sulak bir alan bulabilme amacı ile güneye doğru ilerlemişler ve İran Platosuna girerek yerleşmişlerdi. O dönem, bölgeye hükmeden Asur kralı Salmanasar'ın hakimiyetine giren Medler, uzak doğu ticaret yolları üzerine yerleşmiş olmalarından dolayı bir süre ağır Asur

vergilendirmesi altında yaşam sürdüler. Akabinde ise Babillilerle birleşerek Asurluları İran topraklarından çıkarıp bağımsız bir devlet haline geldiler (Mieroop, 2004).

Medler, günümüzde Hamedan olarak bilinen Ekbatana şehrini inşa ederek başkent yapmışlardır. Heredot, yazmalarında burayı dünyanın en güzel şehirlerinden birisi olarak tanımlar ve o dönemki Atina ile eş tutar. Kuruluşlarının ardından Pers kabileleri ile savaşarak onları hakimiyetleri altına alan Medler zaman içerisinde, Zagros dağlarının güney yakası ile Orta Asya steplerinden Doğu Anadolu sınırlarına kadar uzanmışlar ve büyük bir devlete dönüşmüşlerdir. Medler bu topraklara hükmettikleri süre boyunca, Asurlar, İskitler ve Lidyalılar ile mücadele etmişlerdir. Heredot, Medlerin altı kabilenin bir araya gelmesi neticesinde bir krallığa dönüştüğünü ve bu sebeple Med topraklarının altı vilayete bölündüğünü belirtmektedir. Med döneminden günümüze, savaşçı olduklarını gösteren motiflerin dışında çok az sayıda arkeolojik bulgu ve kalıntı ulaşmıştır. Bu durum, Medler konusunda ayrıntılı analizler yapabilmemesini ne yazık ki mümkün kılmamaktadır (Heredotos, 2017).

Ancak Medler ile ilgili var olan bilgi ve belgeler ışığında belli başlı çıkarsamalar yapılabilir. Günümüze kadar ulaşan arkeolojik bulgular ve Heredot'un yazmaları, Medlerin hakimiyeti altındaki bölgelerde sınıflara ayrılmış bir toplum yapısının var olduğunu göstermektedir. Perslerin, köle muamelesi görmeleri neticesinde bir mücadele başlattıkları ve Medleri mağlup ederek antik dünyanın en büyük siyasal yapılanması olan, Ahameniş (Pers) İmparatorluğunu kurdukları araştırmacıların büyük oranda üzerinde uzlaştıkları bir konudur. Bu durum, Pers isyanının Med tabakalaşmasına karşı ortaya çıkan bir kalkışma olduğunun savunabilmesine imkan vermektedir (Breasted, 1916).

Medler, İran toprakları üzerinde otorite kuran ve geniş sınırlara yayılan ilk Aryan topluluğu olmakla birlikte Ahameniş İmparatorluğunun temellerini atmış ve İran coğrafyasında farklılıkların tek bir çatı altında toplanabileceğinin bir örneği olarak Ahamenişlere ilham kaynağı olmuşlardır. Ancak, Medlerin geniş sınırlara yayılmış bir devlet olduğunu bilmemize rağmen, uyguladığı politikalar konusunda neredeyse hiçbir bilgiye sahip değiliz. Ancak Perslerin birçok açıdan Medleri örnek aldıkları ve onun mirası üzerine kurdukları gerçeğini de inkâr edemeyiz (Mieroop, 2004). Nitekim Heredot, yazmalarında defalarca Medler ile Perslerin birçok açıdan birbirilerine benzediklerinden bahsetmektedir (Heredotos, 2017). Bu sebeple Med geleneğinin Persler tarafından örnek alınmış olması kuvvetli bir ihtimal olarak gözükmektedir. Perslerin bir devlet ve imparatorluk haline dönüşmeleri sürecinde oluşturdukları yapılanmaların Medler ile gösterdiği benzerlikler de bu tezi doğrulamaktadır (Garthwaite, 2005).

2. Ahameniş (Pers) İmparatorluğu

Pers ismine, ilk kez M.Ö. 9. yüzyıla tarihlenen Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Araştırmacılar tarafından Pers olarak adlandırılan toplulukların, M.Ö. ikinci bin yılın ilk yarısında Hazar Denizi'nin doğu yakasına gelerek Urmiye Gölü çevresine yerleştikleri düşünülmektedir. Bu dönemlerde, organize olmamış ve güçsüz kabileler halinde yaşamlarını sürdüren Persler, batıda Asurluların doğuda ise İskitlerin saldırıları neticesinde Zagros bölgesine doğru göç etmişler ve Elam Krallığı başkenti olan Susa çevrelerine yerleşmişlerdir. Bu göçleri, Medler ile birlikte yapmışlar ve zaman içerisinde Medlerin egemenliği altında yaşayan bir halk olmuşlardır. Kaynak yetersizliği dolayısıyla Perslerin daha erken tarihi ile ilgili kesin kanılara ne yazık ki varılamamaktadır (Freeman, 2003).

Ahameniş Hanedanlığı, İran Platosunda kabileler arasındaki siyasi birliği sağlayarak Perslerin ilk imparatorluğunu kuran hanedan olarak tanımlanmaktadır. Çalışmada, özellikle batılı kaynakların büyük bir bölümünde Pers İmparatorluğu olarak adlandırılan bu büyük teritoryal gövdeyi tanımlarken, Ahameniş İmparatorluğu kavramının kullanılması tercih edilmiştir. Çünkü Pers İmparatorluğu kavramı, Ahameniş Hanedanlığı ile başlayarak 1925 yılında Rıza Şah'ın tahta çıkıp İran'ı kurmasıyla sona eren, İran Platosunda birbirlerinin mirası üzerine kurulan devletler dizisini ve çok geniş bir tarihsel süreçte var olan bu imparatorluk ve devletlerin tamamını tanımlamak için kullanılmaktadır. Çalışma, Büyük Kyros tarafından kurulup Büyük İskender'in doğu seferi neticesinde yıkılan Ahamenişler dönemini kapsadığından dolayı bu isimlendirmenin kullanılması tercih edilmiştir. Ahameniş isminin tercih edilmesinin bir başka sebebi ise ilgili dönemden günümüze kadar ulaşan çok sayıda kil tablet ve taş yazıtta bu isme rastlanılmış olmasıdır (Lendering, 2009).

Hanedanlık ve imparatorluğa ismini veren *Akamened* (Ahameniş), Kyros'un babası Teispes'in dedesidir ve bununla alakalı bilgiye Darius tarafından yazdırılan Behistun yazıtlarında rastlanılmaktadır (Wiesehöfer, 1996).

Buna ek olarak, Basello'nun yazım ve çevirisi ile İran dışında yer alan tek Ahameniş kraliyet yazıtı olan Van Kalesi kayalıklarına kazınmış Kserkses yazıtının bir bölümünde, Ahameniş ismi şu şekilde geçmektedir:

adam Xšayâršâ xšâyaθya vazraka

Haxâmanišiya xšâyaθyahyâ Dârayavhauš puça

*“Ben Büyük Kral Kserkses,
Ahameniş Kralı Darius’un oğlu”* (Basello, 2013).

Farklı yazıtlarda da Ahameniş anlamına gelen “*Haxâmanişiya*” sözcüğüne sıkça rastlanmaktadır (Basello, 2013). Bu gerekçelere dayanarak çalışmada Ahameniş isminin kullanılması tercih edilmiş ancak Pers kabilelerin birleşmesi ile kurulmuş olan imparatorluğun bu durumunu da belirtmek için, tanımlama yapılırken yer yer Pers sözcüğü de kullanılmıştır.

2.1. Kuruluş

İranlı tarihçi Murtaza Ravendi, Ahamenişlerin bir imparatorluk haline gelmeden önce, sınıf ve tabaka temeline dayanmayan, kendine münhasır ilişkiler çerçevesinde kan bağına dayalı kabilelere bölünmüş bir topluluk olduğunu belirtmektedir (Ravendi, 1979). Nitekim Herodot da Ahamenişlerin 10 yada 12 kabileye ayrılmış olduğunu ve her kabilenin birkaç dudmandan³ her dudmanın da birkaç aileden oluştuğunu, bu kabilelerin birleşerek müşterek hareket etmesi sonucunda ise devletin ve fetihlerle birlikte bir imparatorluğun ortaya çıktığını belirtmiştir (Herodotos, 2017).

Asurluların M.Ö. 612 yılında tarih sahnesinden çekilmesi ile birlikte, Perslerin güçlenmesinin aynı tarihe denk geldiği kabul edilir. Büyük Kyros’un öncesinde, Anşan merkezli yarı bağımsız Pers krallığı sırasıyla Akamened, Teispes, I. Kyros ve I. Kambyses tarafından yönetilmiştir. Yüzlerce yıl boyunca Elam toplulukları ile birlikte yaşayan Perslerin, Teispes’in gayretleri ile kendi soylu tabakalarını oluşturdukları ve böylece Ahameniş hanedanlığının ilk tohumlarının Teispes tarafından atılmış olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde Elamlılara bağlı olarak yaşayan ve başkenti Anşan olan Persler, Elamlılar tarafından Anşan ve Susa şehirlerinin halkı olarak tanınmışlardır (Dandamayev, 1996). Teispes’in halefleri bu şehirlerde Pers hâkimiyetini sürdürmüşler ve M.Ö. 639 yılında Asurluların Elamlıları yıkmasının akabinde Asur hâkimiyetinde siyasi varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bundan sonra Mezopotamya’da büyük bir güç haline gelen Asurlara karşı Med ve Babillilerle birleşen Perslerin, Asurluların yenildiği ve Medlerin yükselişe geçtiği bir dönemde Med hâkimiyetine girdikleri düşünülmektedir (Wiesehöfer, 1996).

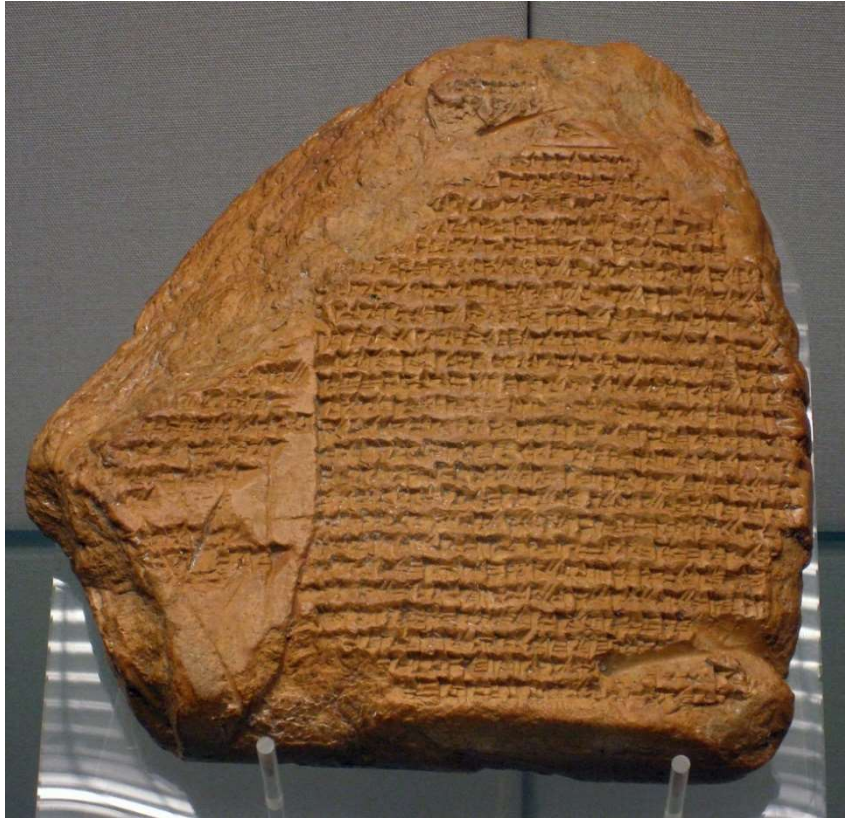
Ahameniş İmparatorluğu’nun Kyros tarafından kurulduğu literatürde üzerinde uzlaşılan bir konudur. Kyros’dan önce de var olmuş olan Perslerin Med egemenliği altında, Anşan

---

³Dudman: Kan bağına dayalı ailelerin bir araya gelmesi ile oluşan hanedan, aşiret (Herodotos, 2017).

merkezli yarı bağımsız bir krallık olduğu düşünülmektedir. Bu konuda günümüze ulaşmış arkeolojik belgeler, şüphe götürmez bir şekilde Kyros'u imparatorluğun kurucusu olarak tanımlamamızı mümkün kılmaktadır. Çünkü, sonradan büyük olarak adlandırılacak olan Kyros'un Ahameniş İmparatorluğu'nu kurması ile ilgili bilgileri içeren çivi yazısıyla yazılmış çeşitli belgeler günümüze kadar ulaşmış durumdadır (Ravendi, 1979).

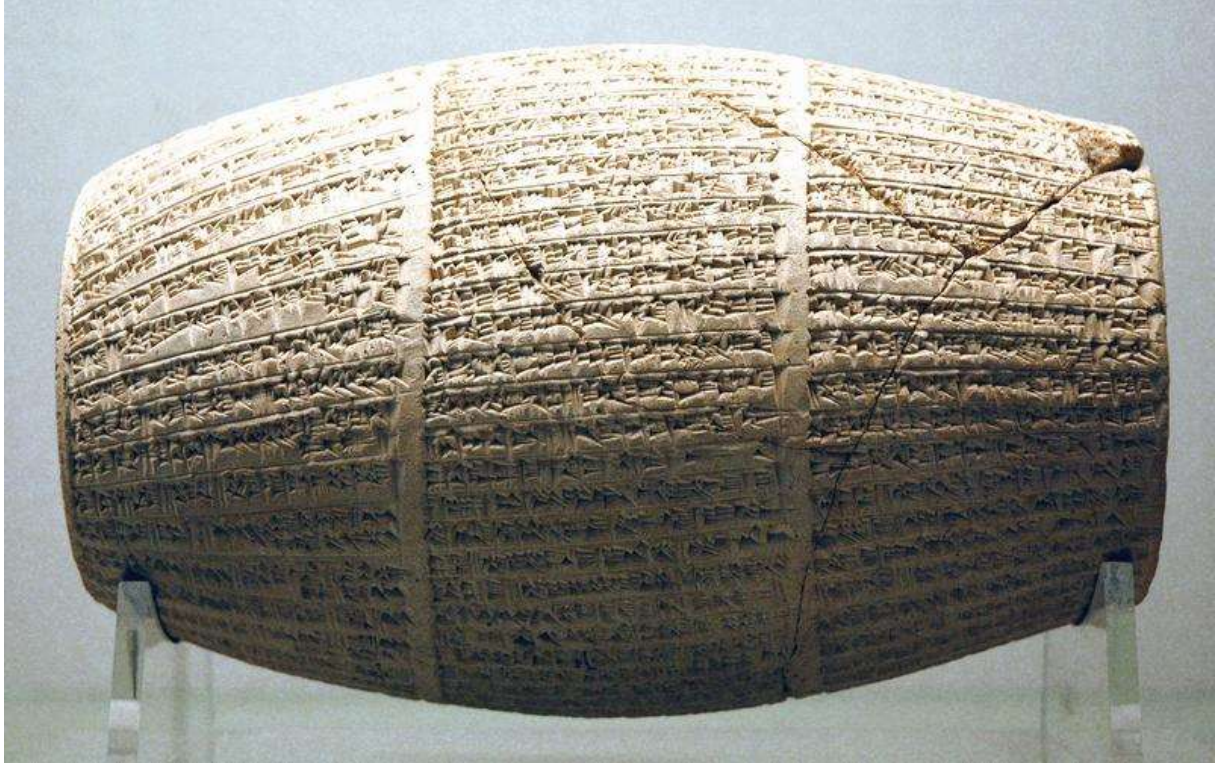
Perslerin Kyros önderliğinde kendi devletlerini kurmadan önce, boyunduruğu altında buldukları Med Krallığı'nı tarih sahnesinden silişleri ile ilgili bilgiler, Babil hükümdarı Nabonidos'un hüküm sürdüğü M.Ö. 549 yılına tarihlenen ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat yakınlarında yapılan bir kazıda ortaya çıkarılan Nabonidos Kroniğinde geçmektedir. Bu konuda eşsiz bir arkeolojik keşif olan kroniğe göre, Med kralı Astyages kalabalık bir ordu ile Pers lideri Kyros'a karşı bir sefere çıkmıştır. Ancak sefer sırasında meydana gelen bir karışıklık neticesinde isyan çıkaran Med askerleri, Astyages'i esir alırlar ve Kyros'a teslim ederler. Ordunun dağılması neticesinde ise Kyros, Medlerin başşehri Hamedan'ı ele geçirerek Medler'i yıkar ve Ahameniş İmparatorluğunu kurar (Kuhrt, 2008).

Resim 3: Nabonidos Kroniği (Kaynak: British Museum)

Ahamenişlerin kuruluş süreci ile ilgili bilgi sahibi olabileceğimiz bir başka arkeolojik eser ise Sippar Silindiri'dir. Antik Sippar şehrindeki kazılar neticesinde bulunan bu silindirin üzerine çivi yazısıyla kazınmış belgeye göre, Kyros ile Astyages'in savaşı M.Ö. 553 yılında

başlamış ve üç yıl süren bu savaş M.Ö. 550’de Kyros’un zaferi ile sona ermiştir. Bu yazıtın devamında ise kısa bir hikâyeden bahsedilmektedir. Bu hikâyeye göre Babil Kralı Nabonidos, krallığının ilk yıllarında Babillilerin tanrıları Marduk’u ve Sin’i rüyasında görür. Bu rüyada Marduk ona, o dönem Asurların kontrolünden olan Harran’da Medler ve Asurlar arasındaki savaş esnasında tahrip olan Ay Tanrısı Sin adına inşa edilmiş Ehulhul Tapınağı’nı⁴ onarması talimatını verir. Nabonidos da bu bölgenin Asur-Med savaşından sonra Medlerin hâkimiyeti altına girdiğini söyleyince Marduk, Medlerden korkmamasını çünkü Medlerin hâkimiyetinin artık sona ereceğini ve krallıklarının yok olacağını belirtir. Yazıt şu şekilde devam etmektedir: *“Aradan üç yıl geçtikten sonra Marduk, genç hizmetkârı Kyros’u Medlere karşı harekete geçirdi. Kyros az sayıda ama inançlı ordusuyla büyük Medlerin büyük ordusunu darmadağın ederek Astyages’i tutsak aldı ve onun ülkesini ele geçirdi”* (Harris, 1975).

Resim 4: Sippar Silindiri (Kaynak: British Museum)

Arkeolojik eserlerin yanı sıra, çoğu zaman mübalağa ile gerçeklik arasındaki ayrımı yapmakta zorlanıyor olsa da Herodot’u diğer kaynaklarla karşılaştırdığımızda imparatorluğun

⁴ Ehulhul Tapınağı: Ay tanrısı Sin adına Babil döneminde yapılan Ehulhul Tapınağı, Harran’da inşa edildiği düşünülen en eski anıtsal eserdir. Günümüzdeki kalıntılar arasında yeri kesin olarak tespit edilemeyen bu mabetin; höyükte, iç kalede ya da Harran Ulu Cami’nin yerinde olduğu düşünülmektedir.

kuruluşu ile ilgili en fazla doğruluk taşıyan ve bu konuda en fazla ayrıntı veren kaynak olarak kabul etmek durumundayız.

Heredot, Perslerin bir devlet kurmadan önce dağınık bir biçimde kabileler halinde örgütlendiklerinden ve Kyros'un saygın ve etkili bir lider olarak dağınık kabileleri nasıl bir araya topladığından bahsetmektedir. Heredot'a göre Med generallerinden Harpagos, küçüklüğünden itibaren Kyros'u takip etmiş ve liderlik vasıflarını tam olarak taşıdığına kanaat getirince Med kralı Astyages'i devirmek için onu desteklemeye karar vermişti. O sıralarda, Med kralı Astyages'in uyguladığı sert politikalar, hüküm sürdüğü bütün halklar nezdinde bir hoşnutsuzluk oluşturmuş ve Med halkının da tepkisini çekmiş durumdadır. Harpagos, Kyros'a yazdığı mektupta Medlerin içerisinde güçlü adamlarında kendisini destekleyeceğini belirterek kısa bir süre içerisinde bir isyan başlatmasını istemektedir (Heredotos, 2017).

Bunun neticesinde Kyros, kabileler halinde örgütlenmiş Perslerin ellerine birer orak alarak söylediği bir alanda toplanmalarını ister. Kyros, çalılık bir alan etrafından toplanan Perslere bütün gün çalışarak bu çalılıarı temizlemelerini, ardından kendinin kurduracağı sofradaki ziyafete katılmalarını emreder. Gün boyu alanı temizleme ile uğraşan Persler, akşam vakti Kyros'un ziyafetine katılırlar. Ziyafetin sonuna doğru Kyros, Perslere dönerek şu konuşmayı yapar: *"Gün boyu çalışmak mı hoşunuza gitti yoksa bu ziyafet mi?"* Onlar da *"Tabi ki ziyafet"* cevabını verirler. Bu cevap üzerine Kyros, Perslerin köle olmayı hak etmediklerini, istedikleri takdirde kölelikten kurtulabileceklerini ve sürekli bu şekilde bolluk içerisinde olabileceklerini söyler. Kyros, Medlerin Perslerden güçlü olmadıklarını ve kendilerine güvenmeleri durumunda Astyages'i devirebileceklerini belirtir. Bu isteği olumlu karşılayan Persler ise Kyros'un yanında yer alırlar. Yapılan savaş neticesinde Kyros'un önderliğindeki Persler, Medleri mağlup ederek ilk Pers devleti olan Ahameniş İmparatorluğu'nu kurarlar (Heredotos, 2017).

Birincil kaynak olarak değerlendirilebilecek olan Nabonidos Kroniği'nde geçen ifadeler, Heredot'un hikayesini büyük oranda doğrulamaktadır. Heredot'un da belirttiği gibi Med kralı Astyages'in Persler üzerine bir sefer düzenlemesi neticesinde Kyros önderliğindeki Perslerin Medleri mağlup ederek ilk Pers devletini kurdukları çıkarımı Nabonidos Kroniğine de dayanarak yapabiliriz. Buna ek olarak yine kronikte, Astyages'in Persler üzerine düzenlediği sefer sırasında isyan çıkaran askerleri tarafından esir alınarak Kyros'a teslim edildiğinin bahsedilmesi, Heredot'un hikayesinde geçen Med ordusu içerisinde yer alan bazı askerlerin Astyages'den rahatsız olduğu ve Kyros'u desteklediği bahsini de doğrulamaktadır. Ayrıca yukarıda incelenen bir diğer eşsiz arkeolojik bulgu olan Sippar Silindirinde, Kyros ile Astyages

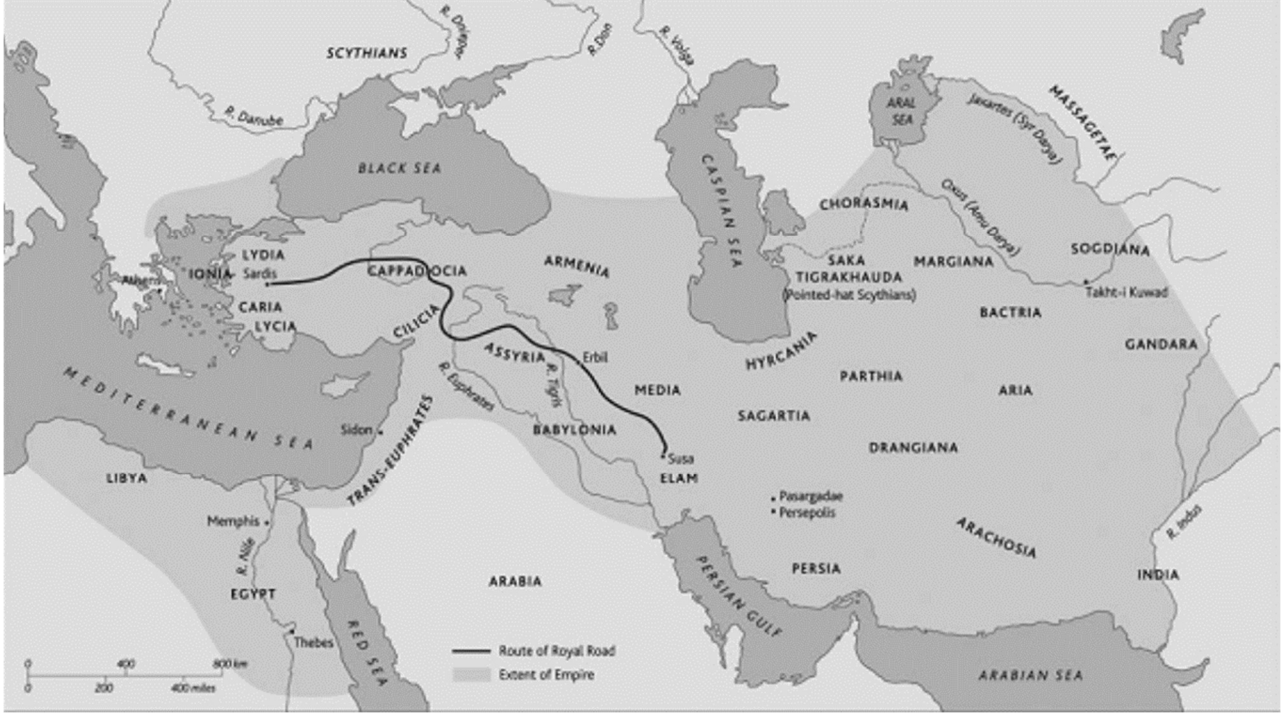
arasında meydana gelmiş olan savaşın tarihi ile birlikte net bir şekilde anlatılmış olması, Perslerin Medler ile yapmış oldukları savaş neticesinde Ahameniş İmparatorluğu'nun kurulmuş olduğu tezini doğrulamaktadır. Bu konu ile ilgili ikincil kaynaklar, kimi zaman farklı noktalara temas etse de Kyros'un Med Krallığına bir savaş neticesinde son verip Ahameniş İmparatorluğu'nu kurduğu konusunda hemfikirdirler (Dandamayev, 1996).

Bu bağlamda yukarıda bahsedilen anlatımlar ve belgelerden yola çıkarak şu çıkarımların yapılabilmesi mümkündür; Persler, Med kontrolü ve baskısı altında yaşayan hanedanlıklara bölünmüş bir yapı teşkil eden halklardan meydana geliyordu ve sonrasında bu kabilelerin bir araya gelerek toplumsal tabakalaşmaya karşı isyan etmesi neticesinde bir imparatorluk doğdu. Ayrıca Kyros, Persler arasında etkin bir lider olarak, isyan sırasında başı çektiği ve kabileler arasında etkili bir kişi olarak isyanı yöneten ve akabinde kurulan Pers devletinin, mensubu olduğu hanedanlık olan Ahamenişler olarak adlandırılmasını sağlayan etkili ve antik çağa damga vurmuş bir liderdi (Rollinger, 2007).

2.2. Fetihler ve İmparatorluk

Parçalar halindeki kabilelerini bir araya toplayan ve Perslerin kuşkusuz bir şekilde liderleri olarak kabul ettiği Kyros, Medler'i mağlup ettikten sonra fazla vakit kaybetmeden yönünü batıya doğru çevirdi. İran Platosundan çıkan bu büyük komutan, yarım yüzyıldan kısa bir süre içerisinde neredeyse bütün Orta Doğu'yu Ahameniş sancağı altında birleştirerek tarihte eşine az rastlanır bir yayılma dalgasını ile farklı coğrafyalardan ve farklı toplumlardan meydana gelen bir imparatorluk kurdu. Ardılları, bu fetih faaliyetlerini daha da genişleterek imparatorluğun topraklarını İndus nehrinden Ege Denize, Orta Asya steplerinden Nil nehrine kadar genişleterek dönemin en büyük ve en güçlü imparatorluğu haline gelmeyi başardılar (Mcneill, 1989).

Barbara G.B. Ferguson, Ahamenişlerin şimdiye kadar dünya tarihinde egemenliği altına aldığı nüfus oranına göre gelmiş geçmiş en büyük imparatorluk olduğunu, o dönem dünya üzerinde yaşayan ve 112,4 milyon olarak tahmin edilen insanın 49.4 milyonun yani %44'lük bir bölümünü içeren topraklara hükmettiğini belirtmektedir. Bu veri sayısal olarak Guinness Rekorlar Kitabı'na da girmiştir. Aynı zamanda Ferguson, Ahamenişler'in egemenliği altına aldığı farklı ulusları, kabileleri, dilleri, kültürleri ve dinleri sınırları içerisinde birleştiren ve en

Harita 2: Ahameniş İmparatorluğunun en geniş sınırları (Kaynak: John Curtis, 2005).

belirleyici özelliği tolerans olan çoğulcu bir imparatorluk vasfını da taşıdığına altını çizmektedir (Ferguson, 2013).

Heredot'un aktarımına göre M.Ö. 547 yılında Lidyalılar üzerine bir sefer düzenleyen Kyros, Lidya başkenti Sardes'i ele geçirmişti (Heredotos, 2017). Bu şekilde Anadolu'nun tamamını ve Ege kıyılarını topraklarına katan Ahamenişler, Yunan yarımadasındaki Antik Yunan kent devletlerine komşu olmuşlardır. İmparatorluğun kurucusu olan Kyros, Afganistan ve Özbekistan bölgesini de kapsayacak şekilde İran Platosunda kurduğu imparatorluğu, Lidya'yı ve günümüzdeki Irak, Suriye, Lübnan ve Filistin sınırlarını kontrol altında tutan Babil'i fethederek geniş alanlara yaymıştır. Bu başarılarından sonra Ceyhun nehrinin kuzey yönüne doğru ilerleyen Kyros, burada karşılaştığı kabilelerle yapılan bir savaş sırasında ölmüştür (Morris & Scheidel, 2009).

Yaptığı fetihler sebebiyle "büyük" unvanını hak eden ve antik çağa damgasını vuran Pers lideri Kyros'un ölümünün ardından Ahameniş tahtına Kambyses geçmiştir. Kambyses, ilk iş olarak, sefeli Kyros'un fethetmeyi planladığı Mısır'a bir sefer düzenleyip burayı ele geçirerek kendisini Mısır firavunu olarak ilan etmiştir. Uzmanların önemli bir bölümüne göre Mısır dönüşü bir suikast neticesinde öldüğü düşünülen Kambyses'in, meydana gelen bir iç savaşta öldürüldüğünü savunan araştırmacılar da bulunmaktadır (Wiesehöfer, 1996). Sonuç olarak Kambyses, Mısır firavunu unvanını kullanamamış, bu unvanı kullanmak halefi Dairus'a nasip

olmuştur. Darius'un Mısır'daki bazı tapınaklarda, firavun olarak tasvir edildiği taş resimlere rastlanılmış olması, bu unvanı kullanan Pers hükümdarının Darius olduğunu kanıtlar durumdadır (Curtis, Tallis ve Salvini, 2005).

Darius, Kambyses'in ardından tahta geçtikten sonra iç karışıklıkları önleyerek istikrarı sağlamış ve imparatorlukta düzeni yeniden tesis etmiştir (Garthwaite, 2005). Atinalıların tahrikleri neticesine İyoya'da ortaya çıkan bir dizi isyan üzerine Darius, Yunanistan'ın tamamını işgal etme amacıyla Yunan yarımadasına bir sefer düzenlemişse de Antik Yunan şehir devletlerine karşı Marathon savaşını kaybederek geri çekilmek durumunda kalmıştır (Wiesehöfer, 1996).

Dünya'da eşi benzeri olmayan ve günümüze kadar ulaşan ihtişamıyla halen göz kamaştıran Persepolis antik kenti, Darius döneminde inşa edilmiştir. Bu eşsiz antik kentin içerisinde yer alan ve günümüze kadar ulaşan çok sayıda arkeolojik bulgu, Ahamenişler hakkında birçok konuda bilgi sahibi olabilmemizi mümkün kılmıştır. Ayrıca, Susa ve Sard antik kentlerini birbirine bağlayan ve Romalılara dahi ilham kaynağı olan kraliyet yolu yine Darius döneminde inşa edilmiştir (Dandamayev, 1996).

Darius'un ölümünün ardından tahta geçen oğlu Kserkses, imparatorluğun içerisinde patlak veren isyanları bastırmış ve imparatorluğu, muhafız komutanı Artapanus tarafından öldürülene kadar yönetmiştir. Yaklaşık iki yüzyıl boyunca çok geniş bir alana hükmeden Ahameniş İmparatorluğu, Büyük İskender'in doğu seferi neticesinde yıkılarak tarih sahnesinden yok olmuştur. Ancak Ahamenişler, birçok açıdan ardılları tarafından örnek alınmış ve modern dünyada dahi çok sayıda devletin kullandığı iktisadi-idari kurum ve kuruluşlar Pers mirası olarak ölümsüzleşmiştir (Morris & Scheidel, 2009).

2.3. Ekonomi ve Yönetim

Günümüze kadar ulaşmış olan binlerce kil tablet ve taş üzerine kazınmış çok sayıda yazıt, Ahameniş idari ve ekonomik politikaları hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olunabilmesini mümkün kılmaktadır.

Ahamenişler, monarşi ile yönetilen bir imparatorluk olmakla birlikte kralların yetkisinin sınırsız ve mutlak olmadığı kabul edilmektedir. Yönetimde din adamı ve soyluların önemli bir etkisi vardı ve kralı her anlamda yönlendiren bir danışma kurulu bulunmaktaydı. Antik Pers şehirlerinde yapılan kazılarda ulaşılan kil tabletler üzerine yazılmış idari belgeler, kralın bu danışma kurulunun kararlarını çok önemseydiğini ve kurulun kralın üzerinde önemli bir etkisinin bulunduğunu doğrulamaktadır (Kuhrt, 2008).

İmparatorluğun ele geçirilen bölgelerde uyguladığı yönetim modeli, yıkılışından günümüze kadar süregelen ve çok sayıda devlete emsal olma ve özgürlükçülük ile farklılıklara saygının en önemli göstergelerinden birisi olma hasebiyle büyük önem arz etmektedir (Dandamayev, 1996). Ahamenişlerde idari olarak, bürokratların yani güçlerini makamlarından ve merkezi idarenin memuru olmaktan alan yöneticilerin egemen olduğu bir siyasal düzen benimsenmişti. Oldukça geniş toprakları idare etmek zorunda olan kral, imparatorluğun her noktasında meydana gelen olayları denetleyemeyeceği için bu problemi öncelikle yerel valiler ile çözmeye gayret etmiştir. Kadim Persçe’de imparatorluğun koruyucusu anlamına gelen “*khchrapava/ksatrapa*” sözcüğünden türetilmiş bir sıfat anlamına gelen “*satrap*” isimli valiler her eyaleti Persepolis adına yönetmekteydiler (Harris, 1975).

Darius döneminde imparatorluk 20 eyalete ayrılmış ve her eyaletin başına bir satrap atanmıştı. Sonraki dönemlerde sayısı 30’u bulan bu satraplıklar imparatorluğun otoritesini sağlayan önemli valiliklerdi. Ahamenişler, bu eyaletleri birbirilerine bağlayan ve “*parasang*” olarak adlandırdıkları uzun ve düzenli yollar yapmışlardı. Bu sayede satraplıklar üzerinde Persepolis’in denetim ve kontrolü sürekli ve devamlı bir şekilde sağlanmıştır (Wiesehöfer, 1996).

Satrapların görevleri, sorumlu oldukları bölgelerin tertip ve düzenini sağlamak, vergileri zamanında toplamak ve orduya asker alımını temin etmektir. Yarı bağımsız olarak adlandırılacak olan bu bölgelerde, krallığın garnizonları yer alıyor ve bu şekilde satraplar bağımsızlık sınırlarını ihlal etmemeleri konusunda kontrol altında tutuluyordu. “Kralın gözü” olarak isimlendirilen denetmenler düzenli olarak sorumlu oldukları bölgelerde denetimler yapmaktaydılar. Bu konuda çalışan birçok araştırmacı, satraplıklarda yer alan garnizonların ve bölgeleri düzenli olarak ziyaret eden denetçilerin, yerel halkın özgürlükleri konusunda satrapları sürekli kontrol altında tuttuklarını ve merkezi idarenin halkın özgürlüklerine büyük önem verdiğini belirtmektedir (Lendering, 2009).

Eyaletlere atanan satraplar genellikle Ahameniş krallarının ya akrabaları ve ailesinden ya da ona yakın olan kişiler arasından seçiliyordu. Pierre Briant’a göre, Kyros çok sayıda yakın dostunu kontrol altına alınan bölgelere satrap olarak atamıştır. Arabistan, Kapadokya, Büyük Frigya, Lidya, İyonya, Aiolis, Daskyleion bu satraplıklar arasında gösterilebilir. Bunlardan Arabistan dışındaki tüm bölgeler, günümüz Türkiye’sinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Buna ek olarak, Darius’un erkek kardeşi Artaphernes’i, Sardis (bugün Manisa-Salihli civarında bir bölge) satrapı olarak görevlendirdiği belirtilmektedir. Araştırmacılar tarafından, Persepolis

sur duvarlarında bulunan idari bir tablette, Artaphernes'in, Sardis'de satrap olarak görev yaptığını içeren bilgilere rastlanılmıştır (Briant, 1999).

Kral'ın akrabaları ya da ona çok yakın kişiler arasından seçilen ve Ahemeniş özgürlükçü düşüncesini taşıyan bu satraplar, buldukları bölgelerde halkın özgürlüklerini güvence altında tutuyordu. Satrapların olmadığı, tamamen yerel idarecilere bırakılan bölgelerde ise ya kralın akrabaları ya da Pers asilzadeleri üst düzey denetmen olarak görev alıyordu. Bu sayede halkların herhangi bir yerel güç tarafından baskı altına alınmasını engellemek için imparatorluğun bütün toprakları sürekli kontrol altında tutuluyordu (Basello, 2013).

Geniş topraklar satraplıklara ayrılmış olmasına rağmen her satraplık bir yerel valinin yönetebilmesi için halen çok geniş sınırlara sahipti. Bu sebeple, satraplar çok çeşitli yerel otoriteler, tapınak rahipleri, küçük taşra prensleri, kabile şefleri ya da güç sahibi yerel seçkinler ile iş birliğine gitmek zorunda kaldı. Bu durum, yerel güç sahiplerinin etki ve gücünün imparatorluk valileri tarafından kabul edilmesi anlamına geliyordu. Bu şekilde yerel farklılıkların tanınması ve imparatorluğun bir parçası olarak kabul edilmesi sonucu ortaya çıktı (Mcneill, 1989).

Bahsettiğimiz bu satraplıkların en önemlilerinden birisi, 1950'li yıllarda keşfedilen ve Perslerin batıya açılan kapısı olarak isimlendirilen Daskyleion Satraplığıdır. Bu satraplık merkezinin kalıntıları, günümüzde Balıkesir'in Bandırma ilçesinin 30 kilometre güneyinde, Manyas Gölü kıyılarında yer almaktadır. Bu bölgede anıtsal mimari kabartmalar ve stellere⁵ yoğun bir şekilde rastlanılmış olması, satraplıkların hammadde kaynaklarının toplanılarak imparatorluk merkezine gönderildiği yerler olduğu tezini doğrulamaktadır (Rollinger, 2007).

Burada yapılan arkeolojik çalışmalarda, yumruk büyüklüğünde bir yüzü mühürlenmiş olan çok sayıda bulla⁶ bulunmuştur. Arka yüzlerinde papirüs liflerinin bıraktığı izlere rastlanılan bu bullalar ile devlet yazışmalarında kullanılan papirüslerin mühürlendiği ve bu şekilde sistemli bir iletişim ağının sağlandığı tespit edilmiştir. Uzmanlar tarafından, burada bulunan mühür baskıları kullanılarak 12 tane Aramice mühür ile 4 tane Persçe mührün bir kopyası yapılmıştır. Bu mühürler arasında en önemlisi ve en geçerlisi olduğu değerlendirilen bir tanesine 146 tane bullada rastlanılmıştır. Bu mührün üzerinde, Ahemeniş kralı şeklinde giyinmiş olan kahraman figürü bir aslan ile savaşırken betimlenmiştir (Curtis, Tallis ve Salvini,

⁵Stel veya stela, dikilmiş, yüksekliği eninden uzun yekpare bir taştan oluşan bir yapıttır. Sözcük, Yunanca "stele" yani "duran blok" kelimesinden gelmektedir.

⁶Ticari ve yasal dokümanlarda bir kimlik doğrulama şekli olarak; yazılı kil, yumuşak metal veya balmumu belirteci olarak kullanılan bir çeşit mühür.

2005). Bu betimlemenin benzerlerine Persepolis antik kentindeki bazı tasvirlerde de rastlanmaktadır. Mühür üzerine yazılmış olan iki satırlık Persçe yazıt şu şekildedir:

adam Xšayâršâ xšâyaθya

Ben Kral Kserkses (Basello, 2013).

Resim 5: Pers Satraplık merkezlerinden birisi olan Daskyleion'un havadan çekilmiş bir resmi (Kaynak: Aktüel Arkeoloji).

Daskyleion'da bulunan mühürlerde yer alan bütün Persçe yazıtlarda kralın ismine rastlanılmaktadır. Bu durumun var olması imparatorluk başkentinin, bazı resmi kayıtları, vergileri ya da malları korumak için verdiği bir tür yerel yetkilendirmeyi ifade etmektedir. Bu yetkilendirme ile birlikte, satraplıklar, merkez adına kararlar almış, vergi toplamış ve merkezi orduya katılmak üzere askere alım işlerini yapmıştır (Morris & Scheidel, 2009).

Daskyleion'da rastlanılan bu bulgular, Ahameniş satraplıklarının işleyişi, imparatorluk merkezi ile olan ilişkileri ve kralın adına hareket eden yerel idareler oldukları, kısaca satraplıkların idari işleyişi ile merkez ve yerel arasındaki ilişkinin düzeyi ile ilgili önemli bilgilere ulaşabilmemizi sağlama adına eşsiz bulgulardır (Garthwaite, 2005).

Yaşamının bir bölümünü Ahameniş İmparatorluğu'nda geçiren ve sonrasında Makedonya'ya dönerek Büyük İskender'in hocalığını yapan Aristoteles'in imparatorluğun idari politikası ve gücü ile ilgili "Evren Üzerine" isimli eserinde söylediği şu sözleri çok önemli ve aydınlatıcıdır:

"Söylenenlere göre kral, Susa ya da Ekbatana'da gözlerden irak, altın, fildişi ve kehribarla parıltı veren devasa duvarların yükseldiği ve aralarında kilometrelerce mesafe bulunan burçlar ve bronzla takviye edilmiş giriş kapularıyla çevrelenmiş görkemli bir sarayda saltanatını sürdürüyor. Sarayın ileri gelenleri, kralın özel hizmetlileri ve muhafızları olarak görev alanların dışında, dış savunma duvarlarının güvenliğinden sorumlu muhafız alayı ve kralın her yerde gözü ve kulağı olmasını sağlayarak onu olan bitenden haberdar etmekle yükümlü askeri denetçiler de saraydaki hiyerarşik önem sırasına göre yerlerini alırlar. Bunların dışında ordu komutanları, av sorumluları, armağan kabulünden sorumlu hazine memurları ve mali işleri yürüten üst denetçiler de saraydaki mevkilerine göre sınıflandırılmışlardır. Diğer görevleri üstlenen, benzer bir memur ve hizmetli sınıfı da saray hiyerarşisinin parçasıdır. Bütün Asya'nın yönetimi, büyük kralın köleleri olarak görülen generaller, satrap ve krallar arasında bölüştürülmüştür. Bunun yanı sıra muhabere subayları, kurye ve ulaklar, emir erleri ve işaret ateşi istasyonlarını denetleyen öncü birlikler vardır. Özellikle imparatorluğun en uç kesimlerinden, Susa ve Ekbatana'ya kadar, birbiri ardına yakılarak işaret vermeye hazır durumda bekletilen ateşlerden oluşan sistem, kralın Asya'da patlak veren her nevi ayaklanmadan aynı gün içinde haberdar edilmesini sağlayan ve saat gibi işleyen bir düzenektir" (Aristoteles, 2003).

İmparatorluğun mali politikası için ayrı bir parantez açılması gerekmektedir. Zira Ahamenişler, vergilendirme politikası üzerinden dönen muhteşem bir ekonomik sistem kurmuşlardır. İmparatorluğun sınırları içerisinde yaşayan bütün topluluklar, *phoros* olarak adlandırılan gümüş üzerinden yapılan ve *taga* olarak isimlendirilen diğer değerli metallere dayalı iki çeşit vergilendirmeye tabiydiler. Bu vergiler çoğunlukla yıllık olarak elde edilen tarımsal ürünler ve tüccar sınıfının kazandığı paralar üzerinden alınmaktaydı (Wiesehöfer, 1996).

Her yıl düzenli olarak alınan bu vergiler ve "kralların kralına" gönderilen hediyeler sayesinde Persepolis sarayı, zamanla değerli madenlerin depolandığı kocaman bir kasaya dönüşmüştür. Lendering, İskender'in Persepolis'i fethettiği zaman kraliyet kasasında 120.000 talent, günümüz ağırlık ölçüleri ile 4.200 tona tekabül eden değerli maden ele geçirdiğini

belirtmektedir (Lending, 2009). Karşılaştırmak amacıyla bilgi verecek olursak, Şubat 2018 verilerine göre dünyanın en fazla altın rezervlerine sahip ikinci ülkesi olan Almanya'nın 3.373 ton altın rezervi bulunmaktadır. Aynı tarihli veriye göre, Türkiye'nin altın rezervleri ise yaklaşık 565 tona tekabül etmektedir (TCMB, tcmb.gov.tr).

Persepolis'in bu kadar büyük bir ekonomik güce ulaşma stratejisi yürütmesi, Ahameniş yayılcı politikaları ile yakında ilişkiliydi. Ahameniş kralları ve generalleri, en iyi zaferin kan akıtılmadan elde edilen zafer olduğuna inanıyorlardı. Her biri büyük bir stratejiyen olan bu generaller, diplomatik bağlantılar ve ajanlar aracılığı ile düşman hakkında her konuda bilgi sahibi olabilmeliydi. Yani Persepolis'in vergiler ve hediyelerle elde ettiği bu büyük kaynaklar, düşman ordularının en güçlü ve en üst düzey askerlerinin satın alınması için kullanılıyor ve mücadeleye gerek kalmadan bu topraklar ele geçirilebiliyordu. Amaç, düşmanın en iyi askerlerini ve en üst düzey yöneticilerini satın alarak, direnmeye kararlı olan kitleyi çaresiz bırakmak ve bu şekilde hedeflenen bölgenin ele geçirilmesini sağlamaktı. Diplomatik armağanlar, şölen ve ziyafetler, askerlere ödenen maaş ve dağıtılan erzaklar için büyük paralar harcanıyordu ancak bu sayede kan dökülmeden çok sayıda topluluk kontrol altına alınıyordu (Lending, 2009).

İmparatorluk tarafından uygulanan bu politika, paradoksal olarak özgürlükçü politikaların tam anlamı ile yerleşmesi sonucunu doğurdu. Hem kanlı savaşlarla yapılan fetihlerde olduğu gibi ele geçirilen bölgelerin halklarına kılıç hakkı olarak baskı uygulama düşüncesi ortaya çıkmıyor hem de barışçıl yollarla imparatorluğun hakimiyetini kabul eden halkların sistem içerisine eklenmesi kendi rızaları dahilinde gerçekleştirilmiş oluyordu. Bu şekilde yerel farklılıklar bir tehdit olarak algılanmanın ötesinde bir devlet politikası olarak muhafaza edildi, bu halkların sistemin bir parçası olarak kabul edilerek özgürlükçü devlet mekanizmasının tam anlamı ile yerleşmesi sağlanmış oldu (Briant, 1999).

2.4. Zerdüştlük Çerçevesinde Din ve İnanç

Tarihsel süreç içerisinde farklı inançlara ev sahipliği yapmış olan İran Platosunda, Zerdüştlük kadar etkisini bu coğrafyalara kazıyabilmiş başka bir dinden bahsedilmemiz pek mümkün gözükmemektedir. İslamiyet'in bu topraklara girip yayılmasının ardından büyük bir gerileme göstermiş olsa da Zerdüştlük, İran coğrafyası ile özdeşleşmiş bir din olmasına rağmen halen dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan halklar üzerinde varlığını ve etkisini sürdürmektedir (Boyce, 1998).

Zerdüştlük, erken dönemde ortaya çıkmış bir dini inanç olarak, kendisinden sonra gelen bütün tek tanrılı dinleri önemli bir şekilde etkilemiştir. Bunun ötesinde, Zerdüştlük inancına sıkı sıkıya bağlı olan bir hanedanlık olan Ahamenişlerin fetihleri neticesinde farklı dini inanışların bir arada yaşayabildiği çok dinli bir imparatorluk olan ilk Pers İmparatorluğu ortaya çıkmış, özgürlükçü politikalar neticesinde farklı inanç toplulukları Ahameniş Hanedanlığının himayesinde dini inançlarını rahat bir şekilde yaşayabilmişlerdir (Skjærvø, 2013).

Araştırmacıların büyük bir bölümünün kabul ettiği görüşe göre ise Zerdüştlük milattan önce 8-6. yüzyıllar arasında ortaya çıkmıştır. Bu görüşün en önemli destekleyicisi ise Zerdüş'tün yaşamına ilişkin yaygın Pers geleneğidir. Bu geleneğe göre Zerdüş, Büyük İskender'in Doğu seferinden 258 yıl önce doğmuştur. Bu tarih M.Ö. 588 yılına yani Ahamenişlerin iktidarı ele geçirdiği dönemin kısa bir süre öncesine denk gelmektedir. Konunun uzmanlarından Duchesne-Guillemin ve Hinz gibi araştırmacılar Zerdüş'tün doğumu ile ilgili yaygın Pers geleneğini büyük oranda kabul etmişlerdir (Duchesne-Guillemin, 1958; Hinz, 1961). Altheim, Porphyrios⁷'un İsağoci⁸ isimli eserinin Arapça tercümesinden yola çıkıp, Zerdüş'tün M.Ö. 551-552 yılında öldüğünü belirterek, Pers geleneğine göre 77 yaşında ölmüş olduğundan dolayı M.Ö. 599-598 yılında doğmuş olması gerektiğini savunmuştur (Hultgard, 2002). Bu yaygın inanişe göre, Zerdüştlüğün ilk inanç evresi, Ahameniş İmparatorluğu'nun kuruluşu ile aynı döneme denk gelmektedir.

Zerdüştlüğün ilk inanç dönemi ile ilgili araştırmalar, özellikle 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında daha sistematik ve homojen bir biçime bürünmüştür. Bu dönemden itibaren araştırmacıların büyük bir bölümü, Zerdüş'tün yeni bir inanç adına ortaya çıkmasını iki farklı kültürün karşılaşması olarak tanımlamışlardır. Geiger, Zerdüş'tün ortaya çıkışının, yerleşik hayata dayalı tarımsal kültür ile hayvancılığa dayalı göçebe kültürlerin karşı karşıya gelmesini sağladığını belirtmiştir. Bartholomae, Moulton ve Reuter de Zerdüş'tün, yerleşik hayata geçiş kültürünü Batı İran'dan Doğu İran'a taşıyan kişi olduğunu savunmuşlardır (Aro, 1969).

Ahameniş fetihlerinin yeni bir dinin, Zerdüştlüğün, coşkusu ve tetiklemesi ile gerçekleştiği konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Buna göre dağınık halde olan Pers

---

⁷ Porphyrios: 3. yüzyılda yaşamış Süryani asıllı Yeni-Platoncu düşünür. En önemli eseri Aristoteles'in Organon isimli eserine giriş olarak tasarladığı İsağoci'dir.

⁸ İsağoci: Porphyrios tarafından Aristoteles'in Organon isimli eserinin ilki olan Kategoriler'in anlaşılması için yazılan eser. Küçük hacimli bir çalışma olmasına rağmen Batı ve İslam dünyasında yüzyıllar boyunca büyük ilgi görmüştür. Eser, İbnü'l-Kifti'nin aktarımı ile Arapça'ya ilk defa İbnü'l Mukaffa tarafından 8. yüzyılda çevrilmiştir. İsağoci'nin Abbasi Dönemindeki Süryanice'den Arapça'ya olan çevirisi ise Ebu'l Kasım er-Raki tarafından yapılmıştır (İbn Nedim, 1871). İsağoci'nin Ebu Osman ed-Dımaşki'ye ait olan bir çevirisi günümüze ulaşmıştır.

kabileleri, Zerdüştlüğün birleştirici öğretileri neticesinde bir araya gelmiş ve Medler'in sınıflara dayanan toplumsal sistemini yıkarak dini Zerdüştlük olan ama bütün inançlara saygı duyulan özgürlükçü bir devlet kurmuşlardır (Boyce, 1979). İran'da yapılan çok sayıda kazıya katılarak çeşitli kitabeler yayınlamış olan ve Ahameniş dönemi arkeolojisinin öncü isimleri arasında kabul edilen Ernst Emil Herzfeld, Avesta metinlerinin filolojik açıklamalarını yaptığı kitabında, Zerdüş'tün, Kyros ve Darius zamanında yaşamış olduğunu belirtmektedir. Herzfeld'e göre Zerdüş't, Ahameniş İmparatorluğu kurulmadan önce Medlerin sınıflara dayalı kölelik sistemini kaldırmak için çabalamış ancak Med iktidarı buna karşı çıkararak onu ülkeden sürmüştür. Bunun üzerine Zerdüş't, Kyros ile birlikte hareket ederek Pers isyanının içerisinde yer almıştır (Herzfeld, 1947).

Altheim ise Zerdüş'tü himayesine alarak dinin ilk intişar dönemine büyük katkı sağlayan Viştaspa'nın I. Darius'un babası Viştaspa ile aynı kişi olduğunu ve Zerdüş'tün Kyros döneminde Perslilerin ateşli bir destekleyicisi olarak yanlarında bulunduğunu savunmaktadır (Hultgard, 2002). Bu da Zerdüştlüğün Ahamenişlerin kuruluş aşamasından itibaren var olan bir inanç olduğu ve Pers fetihlerini tetikleyen etkenlerden birisi olduğu düşüncesine katkı sağlayan bir görüştür (Herzfeld, 1947). Macuch ise Pers kralı Darius'un Zerdüştlüğün henüz yeni bir din olduğu dönemde bu canlılığı arkasına alarak geniş çaplı fetihlere giriştiğini ve bu şekilde Ahameniş İmparatorluğunun farklılıklara sahip toplumların yaşadığı geniş sınırlara ulaşabildiğini belirtmiştir (Macuch, 2002).

Ahameniş döneminde kalma, Pers fetihlerinin gerçekleştirildiği bölgelerde taş yazıt ve kil tabletlerin önemli bir bölümünde Zerdüş't inancı ve onun tanrısı Ahura Mazda ile ilgili atıfların yer alması bu tezi güçlendiren bir başka etkidir. Bazı araştırmacılar, Ahameniş fetihlerinin dini bir etkenin tetiklemesi ile gerçekleştiğini net bir şekilde savunabilmek için yeterli kaynak ve bulguya sahip olunmadığı savunsa da bu konu ile ilgili tartışmalar devam etmektedir (Wiesehöfer, 1996). Mcneill'a göre Zerdüştlük ile ilgili tartışma götürmeyecek şekilde net olan tek ipucu, Ahameniş Kralı Darius'un Zerdüş'tün deyişlerini kullanmasıdır. Buna göre Darius, Zerdüş't öğretisine sıkı sıkıya inanmış bir kraldır ve Ahameniş idari ve özgürlükçü politikaları ile özdeşleşen bu kral, hakimiyeti süresince bütün politikalarını bu inancın etkisinde uygulamıştır. Buna göre Zerdüş'tü öğretisi, Ahamenişlerin imparatorluk girişimlerini başlattıkları sırada kendilerini merkezinde buldukları değişimi açıklamaya ve belli bir düzen içerisine oturtmaya çabalayan bir elçinin çabaları ve yeni filizlenmeye başlayan bir öğretisi olarak görünmektedir (Mcneill, 1989).

Ahameniş İmparatorları, Zerdüştlüğü imparatorluk gücünü pekiştirmek için bir araç olarak kullanmış olmalarına rağmen satraplıkların inançlarına saygı duymuştur. Babil ve İbrani kaynaklarında Ahameniş kurucu kralı Kyros, beceriksiz hükümdarların yönetimine son veren bir kurtarıcı, bir reformcu ve dinsel özgürlükleri tesis eden bir hükümdar olarak tanımlanmaktadır. Kyros'un halefleri de bu özgürlükçü politikayı devam ettirmişlerdir. Kambyses ve Darius, satraplıklara dinsel ve kültürel anlamda tam bir özgürlük tanımış ve bu şekilde yerel değerlerin korunmasını sağlamıştır (Behzad, 2007). Persepolis'te bulunan Elamca tabletler, Darius'un kendi topraklarındaki farklı dinlere mensup olan halkların kendi atalarının tanrılarına ibadet etmesine izin verdiğini ve hatta dinsel faaliyetlerde kullanılmak için hazinesinden hibeler sağladığını göstermektedir (Boyce, 1979).

SONUÇ

Ahamenişler, fetihler neticesinde ele geçirdikleri geniş topraklar üzerinde tesis ettikleri; düzenli bir vergilendirme, yerel hassasiyetlerin gözetildiği bir idari sistem ve özgürlüklerin tesis edildiği dinsel anlayış çerçevesinde, kendisinden önce eşi benzeri görülmemiş büyük bir politik ve teritoryal imparatorluk yapılanması kurmuştur. Bu büyük yapılanmanın ortaya çıkması ise toplumsal tabakalaşmaya karşı silahlı mücadele ile özgürlüğünü kazanan ve Zerdüştüğün ilk inanç dönemindeki itici gücünden yararlanarak girişilen fetihler neticesinde mümkün olabilmiştir.

Ahameniş yönetiminde, fethedilen bölgelerde bir Pers monarşisi oluşturulmuş ve bu satraplar aracılığıyla denetlemiştir. Ancak bu yapılırken yerel geleneğe herhangi bir müdahalede bulunulmamış ve hassasiyetler kapsamlı kararlar ile garanti altına alınarak muhafaza edilmiştir. Bu anlayışla Ahamenişler, fethedilen toprakların halklarına Pers kültürünü empoze etmek yerine, yerel kültürel mirası koruma garantisi vermişler ve yerel normlar ile bu normlara göre elit sayılan kesimlere karşı uzlaşmacı bir tutum sergilemişlerdir. Tarımsal ürünler ve tüccar sınıfının kazandığı paralar üzerinden alınan bir vergilendirme sisteminin kurulması ve Zerdüştlük inancının bir devlet dini olarak benimsenmiş olmasına rağmen dinsel özgürlüklerin tesis edilmiş olması da bu sistemin bir diğer ayağını teşkil etmiştir.

Bütün hatalarına rağmen sonraki Ahameniş hükümdarları, Kyros'tan itibaren uygulanmış olan bu idari sistemi büyük oranda korumuşlardır. Darius'un Behistun yazıtında belirttiği üzere, Ahameniş topraklarında, merkezi olarak tekdüze yerel olarak ise çeşitli yönetsel, ekonomik ve kültürel bir model benimsenmiştir. Bu şekilde Ahameniş idaresi altına

giren bölgeler siyasi ve kültürel özelliklerini muhafaza etmiş ve farklılıkların devamlılığı sağlanarak gelecek kuşaklara aktarabilmesinin önü açılmıştır.

İran ve Orta Asya çalışmaları uzmanlarından Richard Frye’de, Ahameniş İmparatorluğu’nun gerek hüküm sürdüğü antik çağda başlattığı dönüşümü gerekse sonrasında kurulan medeniyet ve kültürleri nasıl bir etkide bulunduğunu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Kyros tarafından kurulan Ahameniş İmparatorluğu, şanlı fetihleri ile tarihe damga vurmuş büyük bir imparatorluk olmanın ötesinde hoşgörünün ve farklılıklara saygının antik çağdaki sembolü olarak kabul edilmelidir. Ahamenişlerin kurduğu bu sistem bütün yönleri ile Yunanlılar tarafından örnek alındı ve Helenistik dönem olarak adlandırdığımız dönemin bu derece etkili olabilmesine büyük katkı sağladı. Bu mirasın özellikle idari yönleri Roma sisteminin temellerini oluşturdu. Bence Helenistik dönem ve Antik Yunan ilmi düşüncelerimizi ve bilimsel temellerimizi bu düzeyde etkiliyor ise bu Yunanlılar üzerindeki Pers (Ahameniş) etkisi sayesinde mümkün olmuştur” (Frye, 1983).

Bütün bu sebeplerden dolayı, İran bozkırlarından çıkan büyük fatih, Kyros önderliğindeki Ahameniş Hanedanı’nın bu başarısı ve Kyros’un ardıllarının devam ettirdiği hoşgörülü Pers iktisadi ve siyasi politikaları, kavimler biçiminde örgütlenmiş gelenekçi bir halkın fetihler neticesinde nasıl büyük bir imparatorluğa dönüştüğünün tarihteki en önemli örneklerinden birisi olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

- ARISTOTELES, (2003). *Protretikos ve Evren Üstüne (Felsefi Düşünceye Çağrı)*, Çev. Oğuz Özgül, Pencere Yayınları, İstanbul.
- ARO, J. (1969). *Zarathustrian Arvoitus*, Suomi-İran Seuran Julkaisu-Publication of the Finland-Iran Society, No:3, Helsinki.
- BEHZAD, H. (2007). "Human Rights and Rise of the Achaemenid Empire: Forgotten Lessons from a Forgotten Era". *The Circle of Ancient Iranian Studies*. June.
- BASELLO, G. P. (2013). *Persçe, Bir Kral Üç Dil*, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, s.132-144
- BOYCE, M. (1998). "The Religion of Cyrus The Great", *Achaemenid History*, Vol. 3, s. 30.
- BREASTED, J. H. (1916). *Ancient Times or A History of the Early World*, Boston, s. 176, 177.
- BRIANT, P. (1999). "L'histoire de l'empire achemenide aujourd'hui: l'historien et ses documents," *Annales HSS*, Septembre Octobre, no. 5, p. 1135.
- CURTIS, J. Nigel T. and André-Salvini, B. (2005). *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia*. Berkeley: University of California Press, pg. 153.
- EADIE, J. (1870). "Media", *A Biblical Cyclopaedia*, London.
- EILERS, W. (1974). "The Name of Cyrus," *Acta Iranica*, vol. 3, pp. 3-9.
- DANDAMAYEV, M. A. (1996). "Media and Achaemenid Iran", *History of Civilizations of Central Asia: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*, UNESCO Publishing, Paris.
- DARYAEE, T. (2013). *Cyros the Great*, Afshar Publishing, Santa Monica.
- DOYLE, M. W. (1986). *Empires* (Ithaca: Cornell University Press).
- DUCHESNE-GUILLEMIN, J. (1958). *Western Response to Zoroaster*, Oxford.
- DUPREE, N. H. (1996), *Museum Under Siege*, *Archaeology* 49/2: 42-51.
- FERGUSON, B.G.B. (2013). "The Cyrus Cylinder—Often Referred to as The "First Bill of Human Rights". *Washington Report on Middle East Affairs*. May.
- FOSTER, B. R. (2016). *The Age of Agade: Inventing empire in ancient Mesopotamia*. London; New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group.
- FREEMAN, C. (2003). *Mısır Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*, (Çev. Suat Kemal Angı) Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, s. 90.
- FRYE, R. (1983). *The History of Ancient Iran* (Verlag C. H. Beck), Münih, s. 297-298.

- GARTHWAITE, G. R. (2005). *The Persians*, Blackwell Publishing, s. 23.
- HARRIS, R. (1975). *Ancient Sippar A Demographic Study of an Old-Babylonian City (1894-1595 B.C.)* Nederlands Instituutvoorhet Nabije Oosten, Leiden.
- HEREDOTOS, (2017). *Heredotos Tarihi*, Çev. Burcu Uzunoğlu, Panama Yay. 1. Baskı, İstanbul.
- HERZFELD, E. (1947). *Zoroasterand His World*, Princeton University Press, Volume 11, Princeton.
- HINZ, W. (1961). *Zarathustra*, Stuttgart.
- HOWE, S. (2002), *Empire; a Very Short Introduction*, Oxford University Press. Oxford.
- HULTGARD, A. (2002). "Creationand Emanution: Zoroastrian Reflections on the Cosmogonic Myth", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XXVI, Jerusalem, s. 91-108.
- IBN NEDIM, Muhammed ibn İshak, (1871) *Kitabü'l-Fihrist*, G. Flügel (ed.), 2 cilt, Leipzig.
- KURTH, A. (1995). *The Ancient Near East (c. 3000-330 BC)*, Volume two, Routledge, London and New York.
- LENDERING, J. (2009). *Büyük İskender*, Çev. Burak Sengir, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- MACUCH. M. (2002). "The Talmudic Expressian Servant of the Fire in the Light of Pahlavi Legal Sources", a.e. XXVI s. 109-129.
- McNEILL, W. H. (1989). *Dünya Tarihi* (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi Yayınlan, Ankara.
- MIEROOP, M. V. (2004). *A History of the Ancient Near East, Ca. 3000-323 BC*, Oxford: Blackwell Publishing.
- MORRIS I. & Scheidel, W. (2009). *The Dynamics of Ancient Empires State Power from Assyria to Byzantium*, Oxford University Press, New York.
- MOTYL, A. J. (2001), *Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires* (New York: Columbia University Press).
- RASTODER, S. (2016). *Political and Economic Policies of Persian King Cyrus the Great*, *International Journal of History*, Volume 8 Issue 1, p. 37-47.
- ROLLINGER, R. (2007). "Med Krallığı", *Arkeoatlas*, Sayı 6, s. 16.
- SKJAERYO, P. O. (2013). "Avesta and Zoroastrianism under the Achaemenids and Early Sasanians", *The Oxford Handbook of Ancient Iran*.
- WATERS, M. W. (2014). *Ancient Persia: a concise history of the Achaemenid Empire, 550-330 BCE*. New York, NY, USA: Cambridge University Press.
- WIESEHÖFER, J. (1996). *Ancient Persia (from 550 BC to 650 AD)*, (translated by Azizeh Azodi), I. B. Tauris Publishers, New York.